অধ্যায় ৩ ঃ সংস্কৃত নাট্য সাহিত্য

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য
৩.২ পৰিচয়
৩.৩ সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি
৩.৪ সংস্কৃত নাটকৰ লক্ষণ
৩.৫ সংস্কৃত নাটকৰ বৈশিষ্ট্য
৩.৬ সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশ
৩.৬.১ কালিদাসৰ পূৰ্বৰ যুগৰ নাটক
৩.৬.২ কালিদাসৰ যুগৰ নাটক
৩.৬.৩ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটক
৩.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৩.৮ অধিক জানিবলৈ
৩.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)
৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি সম্পর্কে জানিব পাৰিব
- সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব
- কালিদাসৰ পূর্ব যুগ অর্থাৎ ভাসৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- কালিদাসৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- কালিদাসৰ পিছৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ লগতো পৰিচিত হ'ব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া তৃতীয় ষাণ্মাসিকৰ সাহিত্য শাখাৰ অন্তর্গত চতুর্থ কাকতৰ এইটো তৃতীয় অধ্যায়। আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত কাব্য সাহিত্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে গম পালে। ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টিত কাব্য-সাহিত্যৰ এটি উল্লেখযোগ্য ভাগ মহাকাব্যৰ বিষয়েও সবিশেষ অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া, এই অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে আপুনি সংস্কৃত নাট্য সাহিত্যৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব। অধ্যায়টিৰ শিৰোনাম 'সংস্কৃত নাট্য সাহিত্য'। প্রথমেই সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। তাৰ পিছত সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰাৰ বিষয়ে জানিব। নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰা বুলিলে কালিদাসৰ পূর্বযুগ অর্থাৎ ভাসৰ নাটকসমূহৰ পৰা আৰম্ভ কৰি পিচৰ যুগৰ সংস্কৃত নাটকসমূহক বুজায়। ইয়াৰ পিছত কালিদাসৰ নাটকসমূহৰ

বিষয়ে জানিব পাৰিব আৰু সৰ্বশেষত কালিদাসৰ পিছৰ যুগৰ নাট্যকাৰসকলৰ নাট্যকৃতিৰ সৈতেও পৰিচিত হ'ব পাৰিব।

৩.৩ সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি

এতিয়া প্ৰথমেই আপুনি সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি বিষয়ে বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন মত পোষণ কৰিছে। পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে ভাৰতীয় নাট্যকলাৰ উৎপত্তি বৈদিক যুগত হোৱা বুলি মন্তব্য কৰে। ভাৰতীয় পৰম্পৰা মতে এসময়ত দেৱগণৰ মনোৰঞ্জনৰ বাবে ব্ৰহ্মাই এক অভিনৱ নাট্যবেদৰ সৃষ্টি কৰে। ব্ৰহ্মাই নাট্যবেদ সৃষ্টি কৰাৰ সময়ত তেওঁক বিভিন্নজন দেৱতাই বিভিন্ন ধৰণেৰে সহায় কৰে আৰু স্বয়ং ব্ৰহ্মাইও চাৰিও বেদৰ পৰা ৰস সংগ্ৰহ কৰি *পঞ্চম* বেদ নাট্যৰ সৃষ্টি কৰে বুলি ভৰতমুনিৰ নাট্যশাস্ত্ৰত পোৱা যায়।

আন এজন পাশ্চাত্য পণ্ডিতৰ মতে মৃত বীৰসকললৈ শ্ৰদ্ধা জ্ঞাপন কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে পতা অনুষ্ঠানত অভিনয় কৰা হৈছিল আৰু তাৰ মাধ্যমেৰে নাটকৰ উৎপত্তি হৈছিল।

আকৌ, আন এজন পণ্ডিতৰ মতে প্ৰাকৃতিক পৰিৱৰ্তন মানুহৰ সন্মুখত সজীৱৰূপে দেখুওৱাৰ অভিলাষেৰে নাটকৰ সৃষ্টি হৈছিল। আনহাতে, এজন জাৰ্মান পণ্ডিতৰ মতে পুতলা নাচৰপৰাই সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হৈছিল।

কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে নাটকৰ উৎপত্তিস্থল হৈছে ছায়া নাটক। কিন্তু এই মত সমীচীন নহয়। কাৰণ ছায়া নাটক, পুতলা নাচ আদি প্ৰকৃত নাটক বা অভিনয়ৰ পূৰ্বে উৎপত্তি হোৱাটো সম্ভৱ নহয়। অৰ্থাৎ নাটক অবিহনে ছায়া নাটকৰ কথা ভাবিবই নোৱাৰি।

পশ্চিমীয়া দেশবোৰত মে' মাহত বৰ ধুমধামেৰে নৃত্য গীতৰ মাধ্যমেৰে মে' পোল উৎসৱ পালন কৰে। সেয়েহে কিছুমান পাশ্চাত্য পণ্ডিতে মত পোষণ কৰে যে 'মে'পোল' নামৰ লোকনৃত্যৰ পৰাই নাটকৰ উৎপত্তি হৈছে। এটি আখ্যান মতে ভাৰতৰ ইন্দ্ৰধ্বজ উৎসৱৰ সৈতে মে'পোল (Maypole) উৎসৱৰ মিল আছে বুলি কোৱা হয়। কিন্তু প্ৰকৃততে এনে ধৰণৰ ভুল সাদৃশ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি ক'ব নোৱাৰি।

আন এটা মতবাদ মতে কৃষ্ণলীলাক কেন্দ্ৰ কৰি সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি হৈছিল।

এজন জাৰ্মান পণ্ডিতৰ মতে সংস্কৃত নাটকত গ্ৰীক নাটকৰ প্ৰভাৱ আছে। সংস্কৃত নাটকত ব্যৱহাৰ হোৱা "যৱনী" আৰু "যৱনিকা" শব্দ দুটাৰপৰা ভাৰতীয় সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যত গ্ৰীকৰ প্ৰভাৱ পৰা বুলি ধাৰণা কৰা হয়। ৰংগমঞ্চ আৰু প্ৰসাধন কক্ষৰ মাজত আঁৰা কাপোৰখনৰ নামেই হৈছে "যৱনিকা"। কিন্তু গ্ৰীক নাটকৰ অভিনয়ৰ সময়ত মঞ্চৰ পিছৰ পিনে কোনো আঁৰ-কাপোৰ ব্যৱহাৰ নহয়। ইয়াৰ পৰাই প্ৰমাণিত হয় যে গ্ৰীক নাটকৰ প্ৰভাৱ ভাৰতীয় নাটকত দেখা নাযায়।

আচলতে দেখা যায় যে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মাজতেই সংস্কৃত নাটকৰ জন্ম হৈছিল। বৈদিক সাহিত্য আৰু ক্ৰিয়াকাণ্ডত নাটকৰ বীজ নিহিত হৈ আছিল আৰু পিছৰ কালত প্ৰতিভাসম্পন্ন নাট্যকাৰৰ প্ৰভাৱত ভাৰতীয় নাটক সমৃদ্ধ হৈছিল।

৩.৪ সংস্কৃত নাটকৰ লক্ষণ

ৰূপক, ৰূপকৰ সংখ্যা আৰু অভিনয়ৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি ইয়াত নাটকৰ লক্ষণৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব। দহবিধ ৰূপকৰ ভিতৰত নাটকৰ নাম প্ৰথমতেই উল্লেখ কৰা হৈছে। নাটকৰ লক্ষণৰ বিষয়ে *সাহিত্যদৰ্পণত* কোৱা হৈছে—

"নাটকং খ্যাতবৃত্তং স্যাৎ পঞ্চসন্ধিসমন্বিতম্।
বিলাসৰ্দ্ধ্যাদি (বিলাস-ঋদ্ধি-আদি) গুণবদ্যুক্তং নানাবিভূতিভিঃ।।
সুখদুঃখসমুদ্ভূতি - নানাৰসনিৰন্তৰম্।
পঞ্চাদিকা দশপৰাস্তত্রাঙ্কাঃ পৰিকীৰ্ত্তিতাঃ।।
প্ৰখ্যাতৱংশো ৰাজৰ্ষিধীৰোদাত্তঃ প্ৰতাপৱান্।
দিব্যোহথ দিব্যাদিব্যো বা গুণৱান্ নায়কো মতঃ।
এক এব ভৱেদঙ্গী শৃঙ্গাৰো ৰীৰ এৱ ৱা।
অঙ্গমন্যে ৰসাঃ সৰ্বে কাৰ্য্যং নিৰ্বহণেহদ্ভুতম্।।
চত্বাৰঃ পঞ্চ ৱা মুখ্যাঃ কাৰ্য্যব্যাপৃত্তপুৰুষাঃ।
গোপুচ্ছাগ্ৰসমগ্ৰন্তু বন্ধনং তত্ৰ কীৰ্ত্তিতম্।।

অৰ্থাৎ নাটকৰ কাহিনী প্ৰখ্যাত হ'ব লাগে। এই কাহিনী সদায় ইতিহাস, পুৰণি আখ্যান বা পুৰণি কাহিনীৰ পৰা গ্ৰহণ কৰিব লাগে। নাটকত পাঁচটা সন্ধিৰ প্ৰয়োগ অতি প্ৰয়োজনীয় (মুখ, প্ৰতিমুখ, গৰ্ভ, বিমৰ্শ আৰু উপসংহৃতি - এই পাঁচটা সন্ধি)। নাটক নানা ঐশ্বৰ্য্য আৰু ধীৰ দৃষ্টি আদিৰে পুষ্ট হ'ব লাগে। নাটকৰ কাহিনী শৃঙ্গাৰকে (এবিধ ৰসৰ নাম) আদি কৰি নানা ৰসযুক্ত হ'ব লাগে। নাটকত পাঁচটাৰ পৰা দহটা অঙ্ক (নাটকৰ একো একোটা খণ্ডক অঙ্ক বোলা হয়) থাকিব লাগে। নায়কজন সম্ভ্ৰান্ত বংশৰ ৰাজৰ্ষি (ঋষিৰ দৰে ৰজা) হ'ব লাগে আৰু তেওঁ *ধীৰোদাত্ত* (ধীৰ আৰু উদাত্ত) অৰ্থাৎ উদাৰ গুণসম্পন্ন হ'ব লাগে, নায়কজন প্ৰতাপশালী হ'ব লাগে। নায়কজন কেতিয়াবা দেৱতাও হ'ব পাৰে আকৌ কেতিয়াবা দেৱতা হৈয়ো মানুহৰ দৰে হ'ব পাৰে। নায়ক সদায় গুণৱান হ'ব লাগে। সংস্কৃত নাটকত শৃঙ্গাৰ বা বীৰ এই দুবিধ ৰসৰ ভিতৰত যি কোনো এটা ৰস প্ৰধান হ'ব লাগে আৰু আনবোৰ ৰস প্ৰধান ৰসৰ অঙ্গৰস (অৰ্থাৎ প্ৰধান ৰসৰ সহায়ক) হিচাপে থাকিব লাগে। নিৰ্বহন সন্ধিত (নাটকৰ পঞ্চ সন্ধিত নিৰ্বহন সন্ধিটো পঞ্চম সন্ধি) অদ্ভুত ৰস থাকিব লাগে। নাটকৰ প্ৰধান কাহিনীৰ লগত চাৰি বা পাঁচজন পুৰুষ (চৰিত্ৰ) যুক্ত থাকিব লাগে। সন্ধিবোৰৰ আকাৰ ক্ৰমে গৰুৰ নেজডালৰ দৰে হ'ব লাগে অৰ্থাৎ গৰুৰ নেজডাল যিদৰে লাহে লাহে সৰু হৈ গৈ থাকে আৰু আগত কেৱল কিছুমান সৰু আৰু কিছুমান দীঘল চুলি থাকে সন্ধিৰ অৱস্থাটোও তেনেকুৱাই হ'ব লাগে (কিছুমান কাৰ্য মুখ সন্ধি আৰু কিছুমান কাৰ্য প্ৰতিমুখ সন্ধিতেই শেষ হ'ব লাগে আৰু বাকী সন্ধিবোৰতো কিছুমান নাটকীয় কাৰ্য সমাপ্ত হ'ব লাগে)। নায়কৰ চৰিত্ৰটো অতি স্পষ্ট হ'ব লাগে আৰু ৰস আৰু ৰস আদি (শৃঙ্গাৰ আদি ৰস) প্ৰকাশিত হ'ব লাগে। নায়কৰ বেলিকা কথাৰ কোনো গোপন অৰ্থ প্ৰকাশ পাব নালাগে আৰু নায়কৰ বচন সদায় চুটি সমাসযুক্ত হ'ব লাগে।

নাটকত অপ্রাসঙ্গিক অর্থ থাকিব নালাগে কিন্তু কিছুমান সৰু কথাৰ অর্থৰ ব্যাপকতা থাকিব লাগে (বিন্দু)। নায়কৰ চৰিত্র বহু কার্যৰ দ্বাৰা যুক্ত হ'ব নালাগে আৰু নাটকৰ মুখ্য বিষয় যাতে তেওঁৰ কার্য্যত প্রকাশ নাপায় তালৈ চকু ৰাখিব লাগে। তেওঁ বহুতো কার্যত যুক্ত হ'ব নালাগে আৰু তেওঁৰ সংলাপত (বচনত) বেছি পদ্য থাকিব নালাগে। নায়কৰ আৱশ্যক কর্ম্মত বিৰোধ থাকিব নালাগে। বহু দিনত সমাপ্ত হ'বলগীয়া বিষয়ৰ লগত নায়ক যুক্ত থাকিব নালাগে। নাটকত নায়কে সদায় তেওঁৰ ওচৰত থকা (অর্থাৎ নায়কে অনায়াসে পাব পাৰে তেনেকুৱা) তিনি বা চাৰিজনৰ লগতহে যুক্ত থাকিব লাগে।

৩.৫ সংস্কৃত নাটকৰ বৈশিষ্ট্য

আপুনি সংস্কৃত নাটকৰ লক্ষণ তথা উৎপত্তিৰ বিষয়ে গম পালে। এতিয়া সংস্কৃত নাটকৰ কিছু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব। সংস্কৃত নাটক সদায় মিলনান্তক হয় অর্থাৎ সংস্কৃত সাহিত্যত দুঃখান্তক নাটকৰ অভাৱ দেখা যায়।

সংস্কৃত নাটকত নান্দীৰ প্রয়োগ দেখা যায়। এই নান্দী পাঠৰ জৰিয়তে সূত্রধাৰৰ মুখেৰে নাট্যকাৰে নাটকৰ নির্বিঘ্ন অভিনয়ৰ পৰিসমাপ্তিৰ বাবে উপাস্য দেৱতালৈ প্রার্থনা জনায়। একে ধৰণেৰে নাটকৰ সমাপ্তিত মুখ্য পাত্রসমূহৰ, দেশ তথা দহৰ কল্যাণৰ বাবে প্রার্থনা কৰা হয়।

সংস্কৃত নাটকত উপস্থাপিত বিভিন্ন চৰিত্রসমূহৰ মুখত (উত্তম, মধ্যম আৰু নিম্ন চৰিত্র) বিভিন্ন ভাষা আৰোপ কৰা দেখা যায়। ৰজা, মন্ত্রী, দেৱ আদিৰ মুখত সংস্কৃত ভাষা আৰু স্ত্রী, শূদ্রাদিৰ মুখত প্রাকৃত ভাষা ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়।

সংস্কৃত নাটকত নটা ৰসৰ ভিতৰত শৃঙ্গাৰ বা বীৰক অংগী বা প্রধান ৰস হিচাপে আৰু অন্যান্য ৰসক অংগ ৰূপে পৰিবেশন কৰা হয়।

৩.৬ সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশ

সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশৰ ধাৰাক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি। কালিদাসৰ পূর্বযুগ। কালিদাসৰ যুগ আৰু কালিদাসোত্তৰ যুগ। এতিয়া প্রথমেই আপুনি কালিদাসৰ পূর্বযুগৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৩.৬.১ কালিদাসৰ পূর্বযুগৰ নাটক

কালিদাসৰ পূর্বযুগৰ নাটক বুলিলে ভাস ৰচিত নাটকসমুহকে বুজা যায়। ভাসে সর্বমুঠ তেৰখন নাটক ৰচনা কৰিছিল। সেইসমূহৰ নাম হ'ল— ১। *মধ্যমব্যায়োগ*, ২। *পঞ্চৰাত্র*, ৩। *দূতবাক্য*, ৪। *দূতঘটোৎকচ*, ৫। *কর্ণভাৰ*, ৬। *উৰুভংগ*, ৭। *প্রতিমা*, ৮। *অভিষেক*, ৯। *বালচৰিত*, ১০। *প্রতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ*, ১১। *স্বপ্নবাসবদত্তা*, ১২। *অবিমাৰক* আৰু ১৩। *চাৰুদত্ত*।

এই নাটকসমূহৰ প্ৰথম ছয়খন *মহাভাৰতৰ* আধাৰত ৰচিত। *প্ৰতিমা* আৰু *অভিষেক ৰামায়ণৰ* আধাৰত ৰচিত। *বালচৰিতৰ* মূল আধাৰ *হৰিবংশ* । *প্ৰতিজ্ঞা যৌগন্ধৰায়ণ* আৰু *স্বপ্নবাসবদত্তা* বৃহৎ কথাৰ আধাৰত ৰচিত। *অবিমাৰক* আৰু *চাৰুদত্তৰ* বিষয়বস্তুৰ আধাৰ গ্ৰন্থ এতিয়ালৈ গম পোৱা নাযায়। ভাসৰ দ্বাৰা ৰচিত উক্ত নাটকসমূহৰ বিষয়ে জনসমাজ বহুদিনলৈ জ্ঞাত নাছিল। কিন্তু ১৯০৯ চনত মহামহোপাধ্যায় গণপতি শাস্ত্ৰীয়ে বৰ্তমানৰ কেৰালা ৰাজ্যৰ ত্ৰিবান্দ্ৰম নামৰ ঠাইত এই নাটকসমূহৰ ৩০০ বছৰ পুৰণি পাণ্ডুলিপি উদ্ধাৰ কৰে। গ্ৰন্থসমূহৰ সমালোচনাত্মক পৰীক্ষা কৰি তথা নাটক কেইখনৰ মাজত থকা বহুতো সাদৃশ্য দেখি শাস্ত্ৰী মহোদয়ে এই সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে এই তেৰখন গ্ৰন্থৰ ৰচক একেজনেই আৰু ৰচকজন হৈছে মহাকবি ভাস। পণ্ডিতসমাজে বিভিন্ন যুক্তিৰ আধাৰত ভাসৰ সময়ৰ উচ্চতম সীমা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৪৫০ আৰু নূন্যতম সীমা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩৭০ চন বুলি ধাৰণা কৰে।

এতিয়া আপোনাক ভাস ৰচিত নাটকসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ লগত পৰিচিত কৰাব বিচাৰিছো। প্ৰথমেই *মহাভাৰতৰ* আধাৰত ৰচিত এক অংকৰ *মধ্যমব্যায়োগ* নামৰ নাটকৰ বিষয়বস্তুলৈ আহিছো। নাটকত হিড়িম্বাপুত্ৰ ঘটোৎকচে মাকৰ আদেশ মতে ভোজনৰ বাবে এজন ব্ৰাহ্মণ সন্তানক বধ কৰিবলৈ উদ্যত হোৱা সময়তে দৈৱক্ৰমে মধ্যমপাণ্ডৱ ভীমৰ সৈতে ভেটা-ভেটি হয়। দুয়োৰে মাজত (ভীম আৰু ঘটোৎকচ) তুমুল যুদ্ধ হয় আৰু শেষত দুয়ো হিড়িম্বাৰ ওচৰ পায়। মাকে (হিড়িম্বাই) পিতা-পুত্ৰক (ভীম আৰু ঘটোৎকচক) চিনাকী কৰাই দিয়ে আৰু ব্ৰাহ্মণ সন্তানজন আসন্ন মৃত্যুৰ মুখৰপৰা ৰক্ষা পৰে। আচলতে ব্ৰাহ্মণ সন্তান হৰণৰ মাধ্যমেৰে হিড়িম্বা আৰু ভীমৰ মিলনেই হৈছে এই নাটকৰ মূল বিষয়বস্তু।

মহাভাৰতৰ বিৰাটপৰ্বৰ ঘটনাক আশ্ৰয় কৰি *পঞ্চৰাত্ৰ* নামৰ নাটকখন ৰচিত হৈছে। ঘটনা অনুসৰি দুৰ্যোধনে যজ্ঞ এটি সমাপন কৰি দ্ৰোণাচাৰ্যক দক্ষিণা দিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। দ্ৰোণে এই সুযোগতে দক্ষিণা স্বৰূপে পাণ্ডৱসকলক আধা ৰাজ্য ঘূৰাই দিয়াৰ প্ৰস্তাৱ কৰে। পাঁচ ৰাতিৰ ভিতৰতে পাণ্ডৱসকলক বিচাৰি দিব পাৰিলে দুৰ্যোধনে দ্ৰোণৰ প্ৰস্তাৱ কাৰ্যত ৰূপায়িত কৰিব বুলি মান্তি হয়। দ্ৰোণে বহু যত্ন কৰি বিৰাট নগৰত পাণ্ডৱসকলৰ সন্ধান পালে আৰু চৰ্ত অনুসৰি ৰাজ্যৰ আধা অংশ দান কৰে। এনেদৰে তিনিটা অংকত বিভক্ত *পঞ্চৰাত্ৰ* নাটকৰ অন্ত পৰে।

মহাভাৰতৰ আধাৰত ৰচিত *দূতবাক্য* নাটকখন এটা অংকত ৰচিত। এই খনক ভাসৰ দ্বাৰা ৰচিত প্ৰথম নাটক বুলি কোৱা হয়। ঘটনাৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি পঞ্চপাণ্ডৱে সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াই শ্ৰীকৃষ্ণক দূত হিচাপে কৌৰৱৰ ওচৰলৈ পঠায়। কৌৰৱৰ ৰাজসভাত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু দুৰ্যোধনৰ মাজত তৰ্ক-বিতৰ্ক হয় আৰু দুৰ্যোধনে শ্ৰীকৃষ্ণক বন্দী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰাত তেওঁ বিশ্বৰূপ ধাৰণ কৰে। তেতিয়া ধৃতৰাষ্ট্ৰই শ্ৰীকৃষ্ণক স্তুতি কৰি শান্ত কৰিবলৈ সক্ষম হয়। এনেদৰে সন্ধিৰ প্ৰস্তাৱ সফল নোহোৱাত শ্ৰীকৃষ্ণ পাণ্ডৱ শিৱিৰলৈকে উভতি যায়।

মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত মহাকবি ভাসৰ আন এখন নাটক হৈছে *দূতঘটোৎকচ*। নাটকখনৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি জয়দ্রথকে আদি কৰি সাতগৰাকী বীৰে অর্জুনপুত্র অভিমন্যুক অন্যায়ভাৱে বধ কৰাত তাৰ প্রতিশোধৰূপে অর্জুনে জয়দ্রথক বধ কৰিবলৈ প্রতিজ্ঞা কৰে। তেতিয়া শ্রীকৃষ্ণই হিড়িম্বাৰ পুত্র ঘটোৎকচক কৌৰৱসকলৰ আগন্তুক বিপদৰ কথা জনাবলৈ দূত হিচাপে কৌৰৱৰ ৰাজসভালৈ পঠায়। দুতৰ সৈতে কৌৰৱসকলৰ বাদানুবাদ হয় আৰু ঘটোৎকচে শ্রীকৃষ্ণৰ বাণী সকলোকে শুনাই প্রত্যাবর্তন কৰে।

মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত ভাসৰ *কর্ণভাৰম্* নামৰ নাটকখন এটা অংকত ৰচিত। এবাৰ কর্ণই পৰশুৰামৰ পৰা দিব্য কবচকুণ্ডল লাভ কৰে। কিন্তু পৰশুৰামে কর্ণক সকীয়াই থ'লে যে যথাসময়ত এই কবচকুণ্ডলে কাম নিদিব। অর্জুনে যি সময়ত যুদ্ধ কৰিবলৈ কর্ণৰ ওচৰ পায়, সেই সময়ত ইন্দ্রই ব্রাহ্মণৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি কবচকুণ্ডল কর্ণৰ পৰা দান স্বৰূপে খুজিলে। কর্ণইও নিজৰ সর্বনাশ মাতি কবচকুণ্ডল ব্রাহ্মণৰূপী ইন্দ্রক দান কৰে। পিছতহে কর্ণই এজন দেৱদূতৰ পৰা ব্রাহ্মণৰূপী ইন্দ্রৰ প্রকৃত স্বৰূপ গম পায়।

উৰুভংগ নামৰ নাটকখনত ভীম আৰু দুর্যোধনৰ মাজত হোৱা ভয়ংকৰ গদাযুদ্ধৰ বর্ণনা পোৱা যায়। গদাযুদ্ধত দুর্যোধনৰ উৰুভংগ হৈ মৃত্যু ঘটে। নাটকত দুর্যোধনৰ পুত্র আৰু পত্নীৰ বিলাপৰ বর্ণনা আছে।

ভাসৰচিত *প্রতিমা* নাটকখন *ৰামায়ণৰ* কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত। ই সাতটা অংকত বিভক্ত। নাটকখনত ৰামৰ বনবাসৰপৰা আৰম্ভ কৰি ৰাৱণবধলৈকে ঘটনা প্রৱাহৰ বিৱৰণ আছে। নাটকখনৰ তৃতীয় অংকত ভৰতে মোমায়েকৰ ঘৰৰপৰা অযোধ্যা লৈ উভতি আহোঁতে অযোধ্যাৰ প্রতিমা মন্দিৰত পৰলোকগত পূর্বপুৰুষসকলৰ সৈতে পিতৃ দশৰথৰ প্রতিমাও দেখিবলৈ পায়। প্রতিমাৰ জৰিয়তে পিতৃ দশৰথৰ বিয়োগৰ কথা জনা বাবে নাটকখনৰ নাম *প্রতিমা* হয়। নাটকখনত ৰাৱণৰ সীতাহৰণ, ৰাৱণৰ অস্ত্রাঘাতত জটায়ুৰ মৃত্যু, সীতাক উদ্ধাৰ কৰাৰ বাবে ভৰতৰ ৰামলৈ সৈন্য-সামন্ত প্রেৰণ, ৰাম-ৰাৱণৰ যুদ্ধত ৰাৱণবধ, তথা ভৰতৰ দ্বাৰা ৰামৰ হাতত অযোধ্যাৰ ৰাজ্যভাৰ প্রদান আদি ঘটনাসমূহ বর্ণিত হৈছে।

ছয়টা অংকত বিভক্ত *অভিষেক* নাটকখনো *ৰামায়ণৰ* আধাৰত ৰচিত। নাটকখনত সীতা হৰণৰ পৰা ৰাৱণবধ তথা ৰামৰ অভিষেকলৈকে কথাবস্তু বর্ণিত হৈছে। নাটকখনত বালিবধ, হনুমানৰ লংকাত প্রৱেশ কৰি সীতাক সাক্ষাৎ, লংকাত হনুমানক বন্ধন, ৰাৱণক ৰামেৰে মিত্রতা কৰিবলৈ বিভীষণৰ উপদেশ প্রদান, বিভীষণৰ ৰামত শৰণ, ৰাম-ৰাৱণৰ যুদ্ধ, ৰাৱণৰ যুদ্ধত মৃত্যু, লংকাত বিভীষণৰ আৰু অযোধ্যাত ৰামৰ অভিষেক আদি বিষয় আলোচিত হৈছে।

বালচৰিত নাটকত শ্রীকৃষ্ণৰ জন্মৰ পৰা কংসবধলৈকে সংঘটিত ঘটনাৱলী বর্ণিত হৈছে। শ্রীকৃষ্ণৰ বাল্যলীলা, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা কংসবধ, কংসবধৰ পিছত কংসৰ

পিতৃ উগ্রসেনৰ পুনৰাভিষেক, ইত্যাদি ঘটনাৰ পিছত কৃষ্ণৰ গুণানুকীর্তনেৰে নাটকখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

প্রতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ নাটকত বৎসৰাজ উদয়ন আৰু অৱন্তীকুমাৰী বাসৱদত্তাৰ প্রণয় কাহিনী বর্ণিত হৈছে। নাটকৰ বিষয়বস্তু অনুসৰি উদয়ন হ'ল এজন সুসংগীতজ্ঞ আৰু তেওঁ বাসবদত্তাক সংগীত শিক্ষা প্রদান কৰে। এনেদৰে দুয়োজনাৰ মাজত প্রেমভাব গঢ়ি উঠে আৰু এই কার্যত দুয়োকে মন্ত্রী যৌগন্ধৰায়ণে সহায় কৰে।

স্বপ্নবাসবদত্তা নাটকখন হৈছে ভাসৰ সর্বোৎকৃষ্ট নাটক। এইখন নাটকৰ বিষয়বস্তু *প্রতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ* নাটকৰ পৰবর্তী ঘটনাৰ ওপৰত আধাৰিত। ৰজা উদয়ন মহাসেন কন্যা বাসবদত্তাৰ প্রেমত ইমানেই মতলীয়া হৈ পৰিছিল যে তেওঁ ৰাজ্যৰ কাম-কাজৰ প্রতি অমনোযোগী হৈ পৰে। ফলত তেওঁৰ ৰাজ্যৰ বহু অংশ আন শত্রু ৰজাৰ কবলত পৰে। তেতিয়া মহামন্ত্রী যৌগন্ধৰায়ণে হৃতৰাজ্য উদ্ধাৰৰ বাবে মগধৰাজ দর্শকৰ ভনীয়েক পদ্মাৱতীৰ সৈতে উদয়নৰ বিবাহ পাতি মগধৰ সৈন্যদলৰ সহায়ত উদয়নৰ হেৰোৱা ৰাজ্য উদ্ধাৰৰ বাবে যোজনা চলায়। এই কার্য্যৰ বাবে যৌগন্ধৰায়ণে ৰাণী বাসবদত্তাক নিজৰ বিশ্বাসত লৈ দুয়োজনেই (যৌগন্ধৰায়ণ আৰু বাসবদত্তা) লাবানকত অগ্নিদগ্ধ হৈ মৃত্যুমুখত পৰা বুলি উৰাবাতৰি প্রচাৰ কৰে। আনহাতে পৰিব্রাজকৰ বেশত যৌগন্ধৰায়ণে পদ্মাৱতীৰ ওচৰলৈ গৈ নিজৰ ভগ্নী বুলি পৰিচয় দি অবন্তিকাবেশিনী বাসবদত্তাক ন্যাসৰূপে কিছুদিনৰ বাবে ৰাখিবলৈ পদ্মাৱতীক সন্মত কৰায়। ৰজা উদয়নৰ পদ্মাৱতীৰ লগত বিবাহৰ যো-জা চলে যদিও তেওঁ বাসবদত্তাৰ বিৰহত কাতৰ হৈ থাকে আৰু সেই কথা বাসবদত্তা আৰু পদ্মাৱতীয়েও গম পায়। এদিনাখন গধূলি ৰজা উদয়ন সমুদ্রগৃহৰ শয্যাত বিশ্রাম কৰি থাকোতে বাসবদত্তাই পদ্মাৱতীক বিচাৰি সেই ঠাই গৈ পায়। বাসবদত্তাই উদয়নক পদ্মাৱতী বুলি ভাবি তেওঁৰ শয্যাৰ ওচৰত শুই দিয়ে। সেই সময়তে ৰজাই সপোনত বাসবদত্তাক দেখি মাতে আৰু বাসবদত্তাইও ৰজাক সঁহাৰি জনায় আৰু ওলমি থকা হাতখন উঠাই দি তাৰ পৰা ওলাই যায়। ৰজাই সাৰ পাই বাসবদত্তাক বিচাৰে যদিও বসন্তকে তালৈ আহি ৰজাৰ ভ্রম দূৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। ইফালে উদয়নৰ ৰাজ্য উদ্ধাৰ হয় আৰু ঘটনাৰ সকলো ৰহস্য দূৰ হয়। ফলত ৰজা আৰু বাসবদত্তাৰ পুনর্মিলন হয়। এয়াই হৈছে *স্বপ্নবাসবদত্তা* নাটকৰ মূল বিষয়বস্তু।

ভাসৰ *অৱিমাৰক* নাটক লোককথাৰ আধাৰত ৰচিত। নাটকত মহাৰাজ কুন্তীভোজৰ কন্যা কুৰংগী আৰু মহাৰাজ সৌবীৰৰ ৰাজকুমাৰ অৱিমাৰকৰ প্রণয়কাহিনী বর্ণিত হৈছে। সৌবীৰ ৰজাই শাপভ্রষ্ট হৈ পৰিয়ালৰ সৈতে কুন্তীভোজৰ ৰাজ্যত আত্মগোপন কৰি থাকোঁতেই *অবিমাৰক* নাটকৰ কথাবস্তু আৰম্ভ হয়। নায়ক অবিমাৰকে এটা হাতীৰ কবলৰ পৰা নায়িকা কুৰংগীক ৰক্ষা কৰে আৰু দুয়োজনৰে পাৰস্পৰিক প্রেমৰ সূচনা হয়। এবাৰ অবিমাৰকে কুন্তিভোজৰ হাতত ধৰা পৰিলত ৰজাই তেওঁক প্রাণদণ্ডৰ আদেশ দিয়ে। সেই সময়তে নাৰদে উপস্থিত হৈ ৰজাক সকলো কথা ভালদৰে বুজাই দিয়াত নাৰদৰ কথা অনুসৰি নাটকৰ নায়ক আৰু নায়িকাৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়।

চাৰুদত্ত নাটকখন ভাসৰ অন্তিম ৰচনা বুলি কোৱা হয়। উজ্জয়িনীৰ ব্ৰাহ্মণ চাৰুদত্ত আৰু গণিকা বসন্তসেনাৰ প্ৰকৃত প্ৰেম কাহিনীয়েই এই নাটকৰ বিষয়বস্তু। বসন্তসেনাৰ শকাৰ নামৰ আন এজন প্ৰেমিক আছিল কিন্তু বসন্তসেনাই তেওঁৰ প্ৰতি অলপো আসক্ত নাছিল। দৰিদ্ৰ ব্ৰাহ্মণ চাৰুদত্তৰ লগত বসন্তসেনাৰ প্ৰেম বৰ সুন্দৰভাৱে নাটকখনত দেখুওৱা হৈছে। কোৱা হয় এই নাটকখন সম্পূৰ্ণ কৰাৰ আগতেই নাট্যকাৰ ভাসৰ পৰলোক প্ৰাপ্তি হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশ কেনে ধৰণে হৈছে, সেই বিষয়ে চমুকৈ লিখক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

৩.৬.২ কালিদাসৰ যুগৰ নাটক

আপুনি কালিদাসৰ আগৰ যুগৰ নাট্যকাৰ ভাসৰ নাটকসমূহৰ লগত পৰিচিত হ'ল। এতিয়া ভাসৰ পিছৰ যুগৰ মহান নাট্যকাৰ কালিদাসৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। কালিদাস হৈছে সৰ্বকালৰ শ্ৰেষ্ঠ নাট্যকাৰ তথা কবি। কালিদাসে তিনিখন নাটক ৰচনা কৰিছিল। সেইসমূহ হৈছে— ১। *মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্*, ২। *বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্* আৰু ৩। *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্*। পণ্ডিতসমাজে কালিদাসৰ *মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্* নাটকখনকেই তেওঁৰ প্ৰথম ৰচনা বুলি মানি লয়। আকৌ এইজনা নাট্যকাৰৰ *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্* নাটকখনক সুধী সমাজে সৰ্বাত্মকভাৱে শ্ৰেষ্ঠ ৰচনা বুলি গণ্য কৰে।

মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্ নাটকখন পাচঁটা অংকৰ সমষ্টি। নাটকখনৰ নায়ক অগ্নিমিত্ৰ আৰু নায়িকা মালবিকা। অগ্নিমিত্ৰ আছিল মৌৰ্যৰজা বৃহদ্ৰথৰ সেনাপতি পুষ্যমিত্ৰৰ পুত্ৰ। অগ্নিমিত্ৰ আৰু মালবিকাৰ প্ৰেমকাহিনী হৈছে এইখন নাটকৰ বিষয়বস্তু। মালবিকা আৰু অগ্নিমিত্ৰৰ বিবাহ সম্পন্ন হোৱাৰ লগে লগে নাটকৰ শুভ সমাপ্তি ঘটে।

মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্ নাটকখনৰ প্ৰথম অংকত ৰজা অগ্নিমিত্ৰ আৰু বিদূষকৰ চৰিত্ৰৰ আবিৰ্ভাৱ দেখা যায়। বিদূষকে নাটকৰ নায়িকা মালবিকাৰ লগত ৰজাৰ কেনেদৰে মিলন সম্ভৱ হ'ব পাৰে সেই বিষয়ে আলোচনা কৰে। এই অংকত আন কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ কথাৰো সমাবেশ ঘটে। ৰজা অগ্নিমিত্ৰৰ পত্নীসকলৰ মাজত ঈৰ্ষা, ৰজাৰ কামপৰায়ণতা, প্ৰধানমহিষী ধাৰিণীৰ ধৈৰ্য তথা চতুৰতা আদি নানান বিষয় অতি সুন্দৰভাৱে নাটকখনত উপস্থাপিত হৈছে। মহাৰাণী ধাৰিণীয়ে যে ৰজাক মালবিকাৰ পৰা দূৰত ৰাখিবলৈ চেষ্টা চলাইছিল, সেই বিষয়টিও প্ৰথম অংকত স্পষ্ট হৈছে।

দ্বিতীয় অংকত নাটকৰ নায়িকা মালবিকাৰ নৃত্য-গীতৰ প্ৰদৰ্শন হয়। নৃত্য-গীতৰ মাজেৰে মালবিকাই ৰজাৰ প্ৰতি প্ৰণয়ভাৱ ব্যক্ত কৰে। মুঠতে দ্বিতীয় অংকত ৰজা আৰু মালবিকা পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি অনুৰক্ত হোৱা দেখা যায়।

তৃতীয় অংকত মালবিকাক উদ্যানত উদাসীন দেখা যায়। ৰজা অগ্নিমিত্রই বিদূষকৰ লগত উদ্যানত প্ৰবেশ কৰে আৰু মালবিকাৰ আগত নিজৰ প্ৰণয়ভাৱ ব্যক্ত কৰে। ইতিমধ্যে ৰজাৰ সৰুৰাণী ইৰাৱতীয়ে মালবিকা আৰু ৰজাৰ গোপন মিলনত বাধা প্ৰদান কৰে আৰু ৰজাই তিৰস্কাৰ কৰি গুচি যায়।

চতুৰ্থ অংকত মহাৰাণী ধাৰিণীয়ে ৰজাৰ লগত সম্পৰ্ক থকা বাবে মালবিকাক গুপ্ত কোঠাত বন্দী কৰি থয়। গুপ্ত কোঠাৰ পৰা মালবিকাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ বিদূষকে বুদ্ধি এটা সাজিলে। তেওঁক সৰ্পই দংশন কৰাৰ ভাও কৰি মহাৰাণী ধাৰিণীৰ পৰা বিষনাশক আঙঠিটো লৈ সেই আঙঠিৰে গুপ্ত কোঠা খুলি মালবিকাক উদ্ধাৰ কৰা হয়।

পঞ্চম অংকত মালবিকা আৰু ৰজা অগ্নিমিত্ৰৰ বিবাহ সম্পন্ন হয়। এই বিবাহত মহাৰাণী ধাৰিণীৰ সন্মতিও দেখা যায়। *মালবিকাগ্নিমিত্ৰ* নাটকৰ বিষয়বস্তু চালে দেখা যায় যে নাটকৰ বিভিন্ন পৰিবেশ আৰু পৰিস্থিতিয়ে অগ্নিমিত্ৰৰ প্ৰেম-সিদ্ধিৰ বাবে সংযোজিত হৈছে। নাট্যকাৰে কিন্তু নায়িকা মালবিকাৰ চৰিত্ৰৰ সুন্দৰ উপস্থাপনত ব্যৰ্থ হোৱা যেন অনুভৱ হয়। ৰজাৰ মালবিকাৰ প্ৰতি যি আকৰ্ষণ তাত দৈহিক প্ৰেমৰ চিত্ৰণহে নাটকত দেখা যায়, আদৰ্শ প্ৰেমৰ নহয়। বিদূষকৰ মধ্যস্থতাতে ৰজাৰ আৰু মালবিকাৰ মাজত মিলন সম্ভৱ হয়। নাটকীয় দিশৰ পৰা চালেও নাটকখন উচ্চ খাপৰ যেন অনুমান নহয়।

বিক্ৰমোৰ্ৱশীয়ম্ হৈছে কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত দ্বিতীয়খন নাটক। এইখন নাটকতো পাঁচটা অংক আছে। নাটকৰ নায়ক হৈছে পুৰূৰবা আৰু নায়িকা উৰ্বশী। চন্দ্ৰবংশীয় ৰজা পুৰূৰবা আৰু উৰ্বশীৰ প্ৰেম কাহিনীয়েই কালিদাসৰ এইখন নাটকৰ প্ৰধান বিষয়বস্তু।

বৈদিক আৰু লৌকিক সাহিত্যৰ বিভিন্ন গ্ৰন্থত উৰ্বশী পুৰূৰবাৰ প্ৰেমকাহিনী বৰ্ণিত হৈছে। *ঋগ্বেদ, শতপথ ব্ৰাহ্মণ* আৰু *পুৰাণত* এই কাহিনীৰ উল্লেখ আছে। নাটকৰ প্ৰথম অংকত দেখা যায় যে ভগৱান শংকৰক পূজা-অৰ্চনা কৰি নায়িকা (অপ্সৰা) উৰ্বশীয়ে কৈলাশ পৰ্বতৰ পৰা ইন্দ্ৰলোকলৈ উভতি আহে। উভতি আহোঁতে মাজবাটতে তেওঁক কেশী নামৰ এটা অসুৰে আক্ৰমণ কৰে। তেতিয়া উৰ্বশীয়ে চিঞৰ-বাখৰ কৰাত ৰজা পুৰূৰবাই শুনা পায় আৰু ৰজাই উৰ্বশীক দৈত্যৰ আক্ৰমণৰ পৰা মুক্ত কৰে। এই ঘটনাৰ পৰাই উৰ্বশী আৰু পুৰূৰবা পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি অনুৰক্ত হয় বুলি নাটকত উল্লেখ আছে।

দ্বিতীয় অংকত দেখিবলৈ পোৱা যায় যে ৰজাই উৰ্বশীৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ প্ৰণয়ভাৱৰ কথা বিদূষকক ব্যক্ত কৰে। এই কথাবোৰ উৰ্বশীয়ে তেওঁৰ বান্ধবীৰ সৈতে মনে মনে শুনি আছিল। ৰজাৰ মনৰ বাৰ্তা গম পাই উৰ্বশীয়ে গছৰ পাতত প্ৰেম-পত্ৰ লিখি ৰজালৈ বুলি দলিয়াই দিয়ে। কিন্তু পত্ৰখন ভুলবশতঃ ৰজালৈ নগৈ ৰজাৰ পাটমাদৈৰ ওচৰত পৰে।

তৃতীয় অংকত দেখা যায় যে ভৰতমুনিৰ নিৰ্দেশনাত এখন নাটক অভিনীত হয়। এই নাটকখনত উৰ্বশী নায়িকা আছিল। এই নাটকখন চলি থকা অৱস্থাত

লক্ষ্মীৰ চৰিত্ৰত অভিনয় কৰা নায়িকা উৰ্বশীয়ে অন্যমনস্ক হৈ পুৰুষোত্তমৰ ঠাইত ভুলবশতঃ 'পুৰূৰবা'ৰ নাম উচ্চাৰণ কৰে। এই লৈ মহামুনি ভৰত ক্ৰুদ্ধ হৈ উৰ্বশীক অভিশাপ দিলে। অভিশাপৰ ফলত উৰ্বশীয়ে পুৰূৰবাৰ ঔৰসত পুত্ৰ সন্তান লাভ নকৰাকৈয়ে মৰ্ত্যলোকলৈ নামি আহিব লগা হয়। অৱশ্যে পিছত উৰ্বশী আৰু পুৰূৰবা প্ৰণয় পাশত আবদ্ধ হয়।

নাটকৰ চতুৰ্থ অংকত উৰ্বশীয়ে লতাৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। কাৰণ এদিন মন্দাকিনী নদীৰ তীৰত এগৰাকী বিদ্যাধৰ কুমাৰীৰ প্ৰতি পুৰূৰবা আকৰ্ষিত হয়। তেতিয়া উৰ্বশীয়ে দুখী মনেৰে গন্ধমাদন নামৰ পৰ্বতত থকা বনত প্ৰৱেশ কৰে। এই বনত যিয়ে প্ৰৱেশ কৰে তেওঁ লতালৈ ৰূপান্তৰিত হয়। সেয়ে উৰ্বশীও বনলৈ গৈ লতাত ৰূপান্তৰিত হ'ল। এই ঘটনাত পুৰূৰবা অত্যন্ত দুঃখিত হ'ল। এনেতে এদিন হঠাৎ দৈববাণী হ'ল আৰু দৈববাণীমতে পুৰূৰবাই সংগমনীয় মণি লগত লৈ লতাৰূপী উৰ্বশীক আলিংগন কৰে। ফলত পুৰূৰবাই পুনৰ উৰ্বশীক লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। পিছত ৰাজধানীলৈ আহি পোৱাত ৰজা আৰু উৰ্বশীৰ বিবাহ কাৰ্য সম্পন্ন হয়।

পঞ্চম তথা অন্তিম অংকত এটা শেন চৰায়ে ৰজাৰ সংগমনীয় মণিটো থাপ মাৰি লৈ যাবলৈ চেষ্টা কৰে যদিও অকস্মাত এপাত শৰ আহি শেন চৰাইটোক বিদ্ধ কৰাত সি মাটিত বাগৰি পৰে। পিছত ৰজাই দেখা পালে যে সেই শৰপাতত এনেদৰে লিখা আছে— 'পুৰূৰবাৰ পুত্ৰ আয়ুস'। ৰজাই উৰ্বশীৰ পুত্ৰ সন্তান জন্ম হোৱাটো গম পোৱা নাছিল। ইতিমধ্যে চ্যৱন মুনিৰ আশ্ৰমৰ পৰা এজনী তপস্বিনীয়ে এজন ল'ৰা লৈ ৰজাৰ ওচৰত উপস্থিত হয়। সেই ল'ৰাটো আছিল আয়ুস, অৰ্থাৎ উৰ্বশী আৰু পুৰূৰবাৰ পুত্ৰ। এনেতে ইন্দ্ৰলোকৰ পৰা নাৰদমুনি আহি পুৰূৰবাক জনালে যে দেৱ-দানৱৰ যুদ্ধত পুৰূৰবাই দেৱতাসকলক সহায় কৰিব লাগিব আৰু তাৰ বিনিময়ত পুৰূৰবাই উৰ্বশীৰ লগত সদায় একেলগে থাকিবলৈ সক্ষম হ'ব। এনেদৰে নাটকৰ কাহিনীভাগত দেখা যায় যে পুৰূৰবা উৰ্বশীয়ে জীৱনৰ বাকীছোৱা কাল সুখেৰে থাকিল আৰু পুত্ৰ আয়ুসক ইন্দ্ৰই যুৱৰাজ পদত অধিষ্ঠিত কৰে। এয়াই *বিক্ৰমোৰ্বশীয়* নাটকৰ মূল কাহিনী।

অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ হৈছে কালিদাসৰ শ্ৰেষ্ঠ আৰু অন্তিম নাটক। নাটকখন সাতটা অংকত বিভক্ত। নাটকৰ নায়িকা হৈছে শকুন্তলা আৰু নায়ক ৰজা দুষ্যন্ত। দুয়োজনাৰ প্ৰেমকাহিনীয়েই হৈছে নাটকৰ বিষয়বস্তু। নাটকৰ কাহিনীভাগ *মহাভাৰতৰ* আদিপৰ্বৰ পৰা লোৱা হৈছে। নাটকৰ প্ৰথম অংকত মৃগয়াৰ্থী ৰজা দুষ্যন্তই কণ্বমুনিৰ আশ্ৰমত প্ৰবেশ কৰি কণ্বমুনিৰ অনুপস্থিতিত দুগৰাকী সমবয়সীয়া কিশোৰীৰ সৈতে অপৰূপা শকুন্তলাক দৰ্শন কৰে। তাৰ পিছত ৰজাই দ্বিতীয় অংকত ঋষিসকলৰ আমন্ত্ৰণক্ৰমে সাৰথিৰ সৈতে আশ্ৰমতে যজ্ঞৰক্ষাৰ্থে থাকে। তৃতীয় অংকত ৰজা দুষ্যন্তৰ প্ৰতি থকা শকুন্তলাৰ প্ৰেমাসক্তিৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ৰজা দুষ্যন্ত আৰু শকুন্তলাৰ প্ৰেম প্ৰণয়ৰ অগ্ৰগতিত শকুন্তলাৰ দুই সখী প্ৰিয়ম্বদা আৰু অনসূয়াই যথেষ্ট অৰিহণা যোগায়। ৰজাই শকুন্তলাৰ ওচৰত গান্ধৰ্ববিবাহৰ প্ৰস্তাৱ

আগবঢ়ায়। চতুর্থ অংকত ৰজাই শকুন্তলাক আশ্রমতে এৰি নিজ ৰাজ্যলৈ প্রত্যাবর্তন কৰে। লগতে তেওঁ শকুন্তলাকো সোনকালে নিজ ৰাজধানীলৈ লৈ যোৱাৰ প্রতিশ্রুতি দি নিজৰ নামাঙ্কিত আঙঠি প্রদান কৰি যায়। ইফালে দুষ্যন্তৰ প্রেমত নিমগ্ন শকুন্তলাই দুর্বাসাৰ (আশ্রমত) উপস্থিতি গম নাপায়। দুর্বাসাই শকুন্তলাৰ পৰা আতিথ্য লাভ নকৰি শকুন্তলাক অভিশাপ দিয়ে যে শকুন্তলাই যাৰ কথা ভাবি তেওঁক সমাদৰ কৰা নাই, সময়ত সেই ব্যক্তিয়েই তেওঁক পাহৰি যাব। ইতিমধ্যে কণ্ব তীর্থভ্রমণৰ পৰা উভতি আহি পালিতা কন্যা শকুন্তলা সন্তান সম্ভৱা বুলি গম পাই শকুন্তলাক পতি গৃহলৈ পঠিয়াবলৈ আয়োজন কৰে।

পঞ্চম অংকত শকুন্তলা আশ্রমবাসীসকলৰ সৈতে ৰজা দুষ্যন্তৰ ৰাজসভাত উপস্থিত হয়। কিন্তু দুর্বাসাৰ শাপৰ প্রভাৱত ৰজাই শকুন্তলাৰ কথা মনত পেলাবলৈ অসমর্থ হয়। শকুন্তলাই ৰজাৰ নামাঙ্কিত আঙঠিটো ৰজাক দেখুৱাব খুজি নিজৰ আঙুলিত আঙঠিটো নাপাই বিব্রতা হৈ পৰে।

ষষ্ঠ অংকত ৰজা দুষ্যন্তই মাছমৰীয়া এজনৰ হাতত তেওঁৰ নামাঙ্কিত আঙঠিটো পাই শকুন্তলাৰ কথা স্মৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। নাটকখনৰ শেষৰ অংকত ৰজা দুষ্যন্তই নিজ পুত্র সর্বদমনক নাটকীয়ভাৱে দেখা পায়। এই অংকতে শকুন্তলা আৰু ৰজা দুষ্যন্তৰ পুনর্মিলন হয় আৰু কাশ্যপ মুনিৰ অনুমতি লৈ ৰজা দুষ্যন্তই পত্নীপুত্রসহ হস্তিনাপু�ৰলৈ যাত্রা কৰে। ইয়াতেই নাটকৰ সমাপ্তি ঘটে।

জানি থোৱা ভাল

কিম্বদন্তী মতে মহাকবি কালিদাস বিক্রমাদিত্য নামৰ ৰজা এজনৰ সভাকবি আছিল। কোৱা হয় যে ৰজা বিক্রমাদিত্যৰ সভাত যি নজন (৯) ৰত্নতুল্য পণ্ডিত আছিল তাৰে ভিতৰত এজন হ'ল কালিদাস। এই অভিমতৰ সপক্ষে এটি সুপ্রচলিত শ্লোক সদায় উপস্থাপন কৰা হয়। সেই শ্লোকফাঁকি হ'ল—

ধন্বন্তৰি-ক্ষপণক-অমৰসিংহ-শংকু-বেতালভট্ট-ঘটকর্পৰ-কালিদাসাঃখ্যাতো ৰৰাহমিহিৰো নৃপতেঃ সভায়াং ৰত্নানি ৰৈ ৰৰৰুচির্নৰ বিক্রমস্য।। কালিদাসৰ ৰচনাসমূহত প্রায়ে উজ্জয়িনীৰ বর্ণনা, মহাকাল মন্দিৰৰ বর্ণনা আদিৰ পৰা অনুমান কৰা হয় যে মহাকবিজনাৰ জন্মস্থান আছিল উজ্জয়িনী অথবা পৰৱর্তী সময়ত তেওঁ উজ্জয়িনীত বসবাস কৰিছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ মালবিকাগ্নিমিত্রম্ নাটকৰ কাহিনীৰ চমু আভাস দাঙি ধৰক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

৩.৬.৩ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটক

কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটক বুলিলে শূদ্রকৰচিত *মৃচ্ছকটিকম্* নামৰ নাটকখনৰ কথাই প্রথমে উল্লেখ কৰিব পাৰিব। এইখন এখন সুপ্রসিদ্ধ প্রকৰণ শ্রেণীৰ ৰূপক। (নাটকৰ নিচিনা এইখনো এখন ৰূপক)। নাটকৰ প্রস্তাৱনাত পোৱা বিৱৰণ মতে ৰজা শূদ্রক হস্তিশাস্ত্রত পাৰ্গত আছিল। কিন্তু ৰজা শূদ্রক আৰু নাট্যকাৰ শূদ্রক এজন ব্যক্তি নে দুজন ভিন্ ভিন্ ব্যক্তি, সেই বিষয়ে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। একেদৰে শূদ্রকৰ স্থিতিকাল সম্বন্ধেও পণ্ডিতসকল একমত নহয়। *মৃচ্ছকটিকত* দহটা অংক আছে। ই ভাসৰ *চাৰুদত্ত* নাটকৰ আধাৰত ৰচিত। চাৰুদত্ত নামে এজন ব্রাহ্মণ আৰু বসন্তসেনা নামেৰে উজ্জয়িনীৰ ধনী গণিকা এগৰাকীৰ প্রণয় কাহিনীয়েই এই প্রকৰণৰ উপজীব্য বিষয়।

মৃচ্ছকটিক নাটকৰ বিষয়বস্তু তৎকালীন জনজীৱনৰ এখন দাপোণ। যি যুগত নাটকখন ৰচিত হৈছিল সেই সময়ৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা অতি শোচনীয় আছিল। দেশত অৰাজকতা আছিল আৰু ৰজাসকলৰ চাৰিত্রিক অধঃপতন হৈছিল। ৰাজ্যত গুপ্তচৰ বিভাগ আছিল আৰু বেপাৰ-বাণিজ্যও যথেষ্ট চলিছিল। সমাজত ব্রাহ্মণসকলক বৰ সন্মান কৰা হৈছিল। আকৌ সমাজত চো�ৰ, লম্পট, জুৱাৰী, ধূর্ত আদিৰ অৱস্থিতি আছিল। সমাজত দাসপ্রথাও প্রচলিত আছিল। *মৃচ্ছকটিক* নাটকত সংস্কৃত ভাষাৰ উপৰিও মাগধী প্রাকৃত আৰু চাণ্ডালী, শকাৰী, অৱন্তিকা, প্রাচ্যা আদি বিভিন্ন ভাষাৰ প্রয়োগ হোৱা দেখা যায়। ইয়াৰ পৰা এইটোও অনুমান কৰিব পাৰি যে ইয়াৰ ৰচনাকাল পঞ্চম-ষষ্ঠ শতিকা। প্রকৃততে যথার্থ নাটক হিচাপে *মৃচ্ছকটিকত* থকা প্রত্যেকটো চৰিত্রই শক্তিশালী। নাটকখনত নায়ক চাৰুদত্ত, নায়িকা বসন্তসেনা, শকাৰ, শার্বিলক, মৈত্রেয় (বিদূষক), মদনিকা, ৰদণিকা আদি অনেক চৰিত্র অংকিত হৈছে। এই চৰিত্রবোৰৰ মাজেৰে সমাজৰ প্রত্যেক স্তৰৰ সৎ আৰু অসৎ অথবা ভাল আৰু বেয়া দিশবোৰ উপস্থাপিত হৈছে। ব্রাহ্মণ, ধূর্ত, বেশ্যা (গণিকা), লম্পট, চোৰ, জুৱাৰী, পুলিচ আদি বিভিন্ন চৰিত্রই সেই সমাজৰ তৎকালীন চিত্র এখনি দাঙি ধৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। নাটকখনৰ নায়ক চাৰুদত্ত যদিও ব্রাহ্মণ যুৱক তথাপি কর্মত তেওঁ বণিক। তেওঁৰ ব্যক্তিত্বত উদাৰতা, ধর্মভীৰু স্বভাৱ, আদর্শপৰায়ণতা আদি অনেক গুণ বিদ্যমান। যদিও তেওঁ এসময়ত উজ্জয়িনীৰ এজন চহকী ব্যক্তি আছিল, কালক্রমত তেওঁ দুর্ভাগ্যবশতঃ দৰিদ্রতাৰ কবলত পৰে। অন্যহাতে নাটকৰ নায়িকা বসন্তসেনা গণিকা হ'লেও আছিল সম্ভ্রান্ত, আত্মসন্মানযুক্ত তথা এগৰাকী আদর্শ প্রেমিকা। তেওঁ আছিল উজ্জয়িনীৰ বিখ্যাত গণিকা। গণিকা হ'লেও তেওঁৰ কর্ম আৰু আচৰণ আছিল মনোগ্রাহী। বসন্তসেনাৰ সান্নিধ্যত চাৰুদত্তৰ দাৰিদ্র্য জর্জৰিত মনো সজীৱ হৈ উঠিছিল। চাৰুদত্ত দৰিদ্র যদিও সমগ্র প্রকৰণখনৰ কথাবস্তুৰ কেন্দ্রবিন্দু তথাপি চাৰুদত্তৰৰ প্রতি থকা বসন্তসেনাৰ প্রণয়ে ইয়াক (প্রকৰণখনক) ভাৱপূর্ণ কৰি তুলিছে।

কালিদাসোত্তৰ যুগত *প্ৰিয়দৰ্শিকা*, *ৰত্নাৱলী* আৰু *নাগানন্দ* এই তিনিখন গ্ৰন্থ হৰ্ষবৰ্দ্ধনে ৰচনা কৰিছিল। এই গ্ৰন্থ তিনিখনৰ প্ৰথম দুখন নাটিকা আৰু শেষৰখন নাটক। হৰ্ষবৰ্দ্ধন আছিল থানেশ্বৰৰ ৰজা প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধনৰ দ্বিতীয় পুত্ৰ। জ্যেষ্ঠ ভাতৃৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁ ৰাজ্যভাৰ গ্ৰহণ কৰে আৰু তেওঁৰ ৰাজত্বকাল ৬০৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ৬৪৫ খ্ৰীষ্টাব্দলৈ। হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰচিত *প্ৰিয়দৰ্শিকা* চাৰিটা অংকৰ নাটিকা। ইয়াৰ কথাবস্তু গুণাঢ্যৰ *বৃহৎকথাৰ* পৰা লোৱা। নাটিকাখনৰ ৰচনা-শৈলীত মহাকবি কালিদাসৰ ৰচনাশৈলীৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। বৎসৰ ৰজা উদয়ন আৰু মহাৰাজ দৃঢ়বৰ্মাৰ দুহিতা প্ৰিয়দৰ্শিকাৰ প্ৰণয় কাহিনীয়ে নাটিকাখনৰ বিষয়বস্তু। নাট্যকাৰে নায়িকাৰ নাম অনুসৰি নাটিকাখনৰ নাম *প্ৰিয়দৰ্শিকা* ৰাখিছে।

হৰ্ষবৰ্দ্ধন ৰচিত *ৰত্নাৱলী* নামৰ নাটিকাখনো চাৰিটা অংকৰ সমষ্টি। এই নাটিকাখনৰ বিষয়বস্তু হৈছে সিংহলৰ ৰাজকুমাৰী ৰত্নাৱলী আৰু মহাৰাজ উদয়নৰ প্ৰেম কাহিনী।

হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ ৰচনাৱলী অধ্যয়ন কৰি দেখা যায় যে শাস্ত্ৰীয় সিদ্ধান্ত সম্পূৰ্ণৰূপে মানি চলা সংস্কৃত সাহিত্যৰ ভিতৰত *ৰত্নাৱলী* এখন সফল নাটিকা। এই নাটকখনৰ নায়ক হৈছে উদয়ন।

নাগানন্দ নামৰ নাটকখন পাঁচটা অংকৰ সমষ্টি। নাটকখন দুটা ভাগত বিভক্ত— পূৰ্বাৰ্দ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধ। নাটকৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধত বিদ্যাধৰ কুমাৰ জীমূতবাহন আৰু সিদ্ধকন্যা মলয়াবতীৰ প্ৰেম-কাহিনীৰ বৰ্ণনা আছে আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধত জীমূতবাহনৰ দ্বাৰা গৰুড়ৰ সৰ্পভক্ষণ ত্যাগৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

কালিদাসোত্তৰ যুগৰ আন এখন উল্লেখযোগ্য নাটক হৈছে *মুদ্ৰাৰাক্ষস*। ইয়াৰ ৰচক বিশাখদত্ত। নাটকখন সাতটা অংকত বিভক্ত। এইখন এখন পুৰুষ প্ৰধান নাটক। ইয়াত নাৰী চৰিত্ৰৰ উল্লেখ নাই। ইয়াত কোনো ধৰণৰ প্ৰেমকথা, হাস্যৰস বা শৃংগাৰ ৰসৰ উল্লেখ নাই। ই এখন সম্পূৰ্ণ ৰাজনীতিমূলক নাটক।

চাণক্যৰ চৰিত্ৰটোৱেই হৈছে এই নাটকৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ। তেওঁ অৰ্থাৎ চাণক্যই নন্দবংশ নিৰ্মূল কৰি নিজৰ অনুগত চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য্যক মগধৰ সিংহাসনত বহুৱায়। কিন্তু চাণক্যই নন্দবংশৰ শেষৰ অনুগত মন্ত্ৰী 'ৰাক্ষস'ক চন্দ্ৰগুপ্তৰ পক্ষলৈ আনিবলৈ নোৱাৰালৈকে শান্তিত থাকিব পৰা নাছিল। সেয়েহে বিভিন্ন কৌশলেৰে মন্ত্ৰী ৰাক্ষসক নিজৰ হাতৰ মুঠিলৈ আনিবলৈ চাণক্যই অতি সংঘাতপূৰ্ণ প্ৰচেষ্টা চলায়। চাণক্যই এই কাৰ্য্যত সফলো হয়। এয়াই হৈছে *মুদ্ৰাৰাক্ষস* নাটকৰ উপজীব্য বিষয়।

সংস্কৃত নাট্য-সাহিত্যত কালিদাসৰ পিচতে ভৱভূতিৰ স্থান বুলি কোৱা হয়। নাট্যকাৰ ভৱভূতিয়ে তিনিখন নাটক ৰচনা কৰে। সেইসমূহ হৈছে— ১। *মহাবীৰ-চৰিত*, ২। *মালতী-মাধৱ* আৰু ৩। *উত্তৰ ৰামচৰিত*।

মহাবীৰচৰিত নাটক সাতটা অংকত বিভক্ত। ইয়াৰ কাহিনী ভাগ *ৰামায়ণৰ* পৰা লোৱা হৈছে। নাটকখনত ৰামৰ বিবাহ, ৰামৰ বনবাস, সীতাহৰণ আৰু ৰাৱণবধৰ

পাছত ৰামৰ অভিষেক আদি ঘটনাসমূহ বর্ণিত হৈছে। *মহাবীৰচৰিত* নাটকখন ভৱভূতিৰ প্ৰথম সৃষ্টি আৰু ই ভৱভূতিৰ এখন উৎকৃষ্ট নাটক বুলি ধৰা হয়।

মালতীমাধৱ নাটক নাট্যকাৰ ভবভূতিৰ দ্বিতীয় সৃষ্টি। প্ৰকৃততে ই এখন প্ৰকৰণ প্ৰকৃতিৰ ৰূপক। প্ৰকৰণৰ কাহিনী কবিকল্পিত হয়। মালতীমাধৱৰ কাহিনীভাগ দহটা অংকত বিভক্ত। নায়িকা মালতী আৰু নায়ক মাধৱৰ প্ৰেমকাহিনীয়েই ইয়াৰ প্ৰধান আলোচ্য বিষয়।

উত্তৰৰামচৰিত নাটক ভৱভূতিৰ সর্বশ্ৰেষ্ঠ আৰু অন্তিম নাটক বুলি কোৱা হয়। নাটকখন সাতটা অংকত বিভক্ত। ইয়াৰ কাহিনীভাগৰ উৎস *ৰামায়ণ*ৰ উত্তৰকাণ্ড। ৰাৱণবধৰ পিছত অযোধ্যাৰ সিংহাসনত ৰামৰ অভিশেষৰ পৰা সীতাবিসর্জন, অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান, লৱ-কুশৰ বীৰত্ব আদিৰ বর্ণনাই নাটকৰ আলোচ্য বিষয়।

কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটকসমূহৰ ভিতৰত ভট্টনাৰায়ণ ৰচিত *বেণীসংহাৰ* নাটকখন অন্যতম। এই নাটকখন ছয়টা অংকত বিভক্ত। ইয়াৰ কাহিনীভাগ *মহাভাৰত*ৰ আধাৰত ৰচিত। ভীম, দুর্যোধন, অশ্বত্থামা, যুধিষ্ঠিৰ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ এই নাটকৰ প্ৰমুখ পুৰুষ চৰিত্ৰ আৰু দ্ৰৌপদী তথা ভানুমতী অন্যতম স্ত্ৰীচৰিত্ৰ। কৌৰৱৰ সভাত দুঃশাসনৰ হাতত অপমানিত হোৱাত নিজ অপমানৰ প্ৰতিশোধ নোলোৱা পর্যন্ত দ্ৰৌপদীয়ে বেণী নাবান্ধো বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰে। স্বয়ং ভীমেও দ্ৰৌপদীৰ অপমানৰ পোতক তুলিবলৈ দুঃশাসন আৰু দুর্যোধনৰ বধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰে। ভীমে দুর্যোধনৰ উৰুভংগ কৰিহে ৰক্তাক্ত হাতেৰে দ্ৰৌপদীৰ বেণী সংহাৰ কৰে। সেই বাবেই এই নাটকখনৰ নাম *বেণীসংহাৰ* হয়।

এতিয়া কালিদাসোত্তৰ যুগৰ আন কিছুসংখ্যক নাটকৰ বিষয়ে আপুনি জানিব পাৰিব। *তাপসবৎসৰাজ* নামৰ নাটকখন অনংগহর্ষই ৰচনা কৰে। অনংগহর্ষৰ অন্য এটা নাম মাতৃৰাজ আৰু এওঁৰ আবির্ভাৱ কাল অষ্টম শতিকাৰ উত্তৰার্দ্ধ। *তাপসবৎসৰাজ* নাটকখন ছয়টা অংকৰ সমষ্টি। বৎসৰাজ বিষয়ক নাটকসমূহৰ ভিতৰত এই নাটকখনৰ স্থান অতি মহত্বপূর্ণ বুলি বিবেচিত। নাটকখনত সহজ আৰু সৰল ভাষাৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।

অনর্ঘৰাঘৱ নাটকৰ ৰচক হ'ল মুৰাৰি। মুৰাৰিৰ আবির্ভাৱ কাল অষ্টম শতিকাৰ উত্তৰার্দ্ধ। এওঁ বাল-বাল্মীকি উপাধিৰে সন্মানিত। *অনর্ঘৰাঘৱ* নাটকখন সাত অংকৰ সমষ্টি। এই নাটকখন ভৱভূতিবিৰচিত *মহাবীৰচৰিত* নাটকৰ আধাৰত ৰচিত।

প্ৰসন্নৰাঘৱ নাটকখন জয়দেৱে ৰচনা কৰে। জয়দেৱ অকল নাট্যকাৰেই নাছিল, তেওঁ আছিল ন্যায়শাস্ত্ৰবিদ আৰু আলংকাৰিক। তেওঁৰ আৱির্ভাৱ কাল চতুর্দশ শতিকা বুলি অনুমান কৰা হয়। *প্ৰসন্নৰাঘৱ* নাটকখন সাতটা অংকৰ সমষ্টি। নাটকখন অতি মধুৰ আৰু গীতবহুল। নাটকখনত *ৰামায়ণ*ৰ কথা অতি সুন্দৰভাৱে অংকিত হৈছে।

কর্ণসুন্দৰী নাটিকাখন বিল্হনে ৰচনা কৰে। আনহিলবাদৰ ৰজা কামদেৱ 'ত্ৰৈলোক্যমল্লৰ ৰাজকুমাৰী মিয়নল্লাদেৱীৰ বিবাহেই এই নাটিকাৰ মূল বিষয়বস্তু।

কৌমুদীমহোৎসৱ নামৰ পাঁচটা অংকৰ নাটকখন ৰিজ্জকা নামৰ এগৰাকী স্ত্রী কবিয়ে ৰচনা কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। নাটকখন পাটলিপুত্রৰ ৰজা দেৱ কল্যাণবর্মাৰ নতুন ৰাজ্যপ্রাপ্তি উপলক্ষ্য কৰি ৰচিত হৈছিল।

দামোদৰ মিশ্র ৰচিত *হনুমান্নাটক* —এই মহানাটকখন চৈধ্যটা অংকৰ সমষ্টি। অধিক অংক থকা হেতুকে নাটকখনক মহানাটক আখ্যা দিয়া হৈছে।

আশ্চর্যচূড়ামণি নামৰ নাটকখন কেৰেলা নিবাসী শক্তিভদ্রই ৰচনা কৰে। শক্তিভদ্রৰ আবির্ভাৱকাল দশম শতিকা বুলি কোৱা হয়। *আশ্চর্যচূড়ামণি* নাটকখন সাতটা অংকৰ সমষ্টি। নাটকখনত ৰামৰ চৰিত্র এক নাটকীয় ৰূপত প্রকাশিত হৈছে। নাটকৰ ভাষা অতি সহজ আৰু সৰল। নাটকত কালিদাসৰ লিখনিৰ প্রভাৱ অতি স্পষ্ট।

পার্বতীপৰিণয় নামৰ নাটকখন ৰামনভট্টবানে ৰচনা কৰে। দক্ষিণ ভাৰতৰ নিবাসী এওঁৰ আবির্ভাৱ কাল ১৪২০ খ্রীষ্টাব্দ। পাঁচ অংকযুক্ত এই নাটকখনত শিৱ-পার্বতীৰ বিবাহৰ কথা বর্ণিত হৈছে।

চণ্ডকৌশিক আৰু *নৈষধানন্দ* নামে দুখন নাটক ক্ষেমীশ্বৰ নামৰ এজন কবিয়ে ৰচনা কৰে। ক্ষেমীশ্বৰ আছিল কনৌজৰ ৰজা মহীপালৰ (৯ম - ১০ শতিকা) সভাকবি। পাঁচ অংকযুক্ত *চণ্ডকৌশিক* নামৰ নাটকখন হৰিশ্চন্দ্র উপাখ্যানৰ আধাৰত ৰচিত। চণ্ডকৌশিক নামে খ্যাত ঋষি বিশ্বামিত্রৰ অভিশাপৰ কৱলত পৰি ৰজা হৰিশ্চন্দ্রৰ জীৱনত কিদৰে দুর্দশা ঘটিছিল তাৰে বর্ণনা এই নাটকত পোৱা যায়। সাত অংকযুক্ত *নৈষধানন্দ* নাটকত নল-দময়ন্তীৰ কথা বর্ণিত হৈছে।

প্রতীকাত্মক নাটক *প্রবোধচন্দ্রোদয়ৰ* প্রণেতা হ'ল শ্রীকৃষ্ণমিশ্র। শ্রীকৃষ্ণমিশ্রৰ সময় একাদশ শতাব্দীৰ উত্তৰার্ধ বুলি কোৱা হয়। *প্রবোধচন্দ্রোদয়* নাটকখন ছয় অংকৰ সমষ্টি। নাটকৰ মাজেৰে নাট্যকাৰে অদ্বৈত বেদান্ত আৰু বিষ্ণুভক্তিৰ বিষয়ে ক'বলৈ বিচাৰিছে।

বালৰামায়ণ, *বালমহাভাৰত*, *বিদ্ধশালভঞ্জিকা* আৰু *কর্পূৰমঞ্জৰী*— এই চাৰিখন নাটক ৰাজশেখৰে ৰচনা কৰে। ৰাজশেখৰ মহাৰাষ্ট্রৰ ব্যক্তি আছিল। তেওঁ নিজকে 'কবিৰাজ' বুলি আখ্যা দিছে। ৰাজশেখৰৰ সময় নৱম শতিকাৰ মধ্যভাগ বা শেষ ভাগ বুলি কোৱা হয়। ৰাজশেখৰৰ বাল*ৰামায়ণ* আৰু *বালমহাভাৰত* নাটক দুখন ক্রমে *ৰামায়ণ* আৰু *মহাভাৰতৰ* কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত। *বালৰামায়ণ* নাটকখন দহটা অংকৰ সমষ্টি। সেয়ে ইয়াক মহানাটক বুলি কোৱা হয়। সীতাৰ স্বয়ম্বৰপৰা আৰম্ভ কৰি ৰামে অযোধ্যালৈ উভতি অহা পর্যন্ত *ৰামায়ণৰ* কথাসমূহ *বালৰামায়ণত* সন্নিৱিষ্ট হৈছে। *ৰামায়ণৰ* আধাৰত ৰচিত হ'লেও নাট্যকাৰে নাটকীয় কথাৰ কিছু পৰিবর্তন কৰিছে। নাটকখনৰ জৰিয়তে নাট্যকাৰে নিজৰ ভৌগোলিক জ্ঞানৰো পৰিচয় দাঙি ধৰিছে।

কর্পূৰমঞ্জৰী ৰাজশেখৰৰ সর্বোৎকৃষ্ট নাটিকা ৰূপে পৰিগণিত। নাটিকাখন চাৰিটা অংকৰে সমাহিত। এই নাটিকাখন ৰাজশেখৰে নিজ পত্নী অবন্তীসুন্দৰীৰ ইচ্ছানুসৰিহে ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়।

এই নাটিকাখন কেৱল প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত হৈছে, ইয়াত কোনো সংস্কৃত ভাষাৰ পাত্ৰ পাত্ৰী দেখা পোৱা নাযায়। ৰজা চন্দ্ৰপাল ইয়াৰ নায়ক আৰু নায়িকা হ'ল *কৰ্পূৰমঞ্জৰী*। নাটিকাখন শৃংগাৰৰসপূৰ্ণ। ঋতু আৰু প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনাই ইয়াত প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে। নাটিকাখন গীতময় তথা প্ৰেমভাবেৰে পৰিপূৰ্ণ। সংস্কৃত সাহিত্যত এইখনেই একমাত্ৰ সম্পূৰ্ণ প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত নাটিকা।

বিদ্ধশালভঞ্জিকা ৰাজশেখৰৰ দ্বিতীয় নাটিকা। এইখনো চাৰিটা অংকৰ সমষ্টি। এই নাটিকাখন কালিদাসৰ *মালবিকাগ্নিমিত্ৰ*, হৰ্ষবৰ্ধনৰ *ৰত্নাৱলী* আৰু ভাসৰ *স্বপ্নবাসবদত্তাৰ* অবলম্বনত ৰচিত হৈছে। নাটিকাখনত বিদ্যাধৰমল্ল নামৰ ৰাজকুমাৰ আৰু মৃগাংকাৱলী তথা কুৱলয়মালা নামৰ দুজনী ৰাজকুমাৰীৰ প্ৰণয় কথা বৰ্ণিত হৈছে।

জানি থোৱা ভাল

সাহিত্য দৰ্পণত প্ৰকৰণ শ্ৰেণীৰ ৰূপকৰ লক্ষণ এনেদৰে দিয়া হৈছে— ভৱেৎ প্ৰকৰণং বৃত্তং লৌকিকং কবিকল্পিতম্।

শৃংগাৰোহঙ্গী নায়কস্তু বিপ্ৰোহমাত্যোথবা বনিক্।
সাপায়ধৰ্মকামাৰ্থপৰো ধীৰপ্ৰশান্তকঃ।
নায়িকা কুলজা ক্বাপি বেশ্যা ক্বাপি দ্বয়ং ক্বচিৎ।

প্ৰকৰণৰ কাহিনীভাগ কবিকল্পিত হয়। তথা প্ৰকৰণ শৃংগাৰৰসপ্ৰধান হয়। নায়কজন ব্ৰাহ্মণ, অমাত্য অথবা বনিক্ হয়। তেওঁ ধীৰ-প্ৰশান্ত প্ৰকৃতিৰ নায়ক হয়। নায়িকা কেতিয়াবা কুলজা, কেতিয়াবা বেশ্যা হ'ব পাৰে। কেতিয়াবা প্ৰকৰণত দুই ধৰণৰ নায়িকা থকাও দেখা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ *মৃচ্ছকটিকম্* নাটকৰ ওপৰত এটি চমুটোকা লিখক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

৩.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে সংস্কৃত নাটকৰ উৎপত্তি বিভিন্ন ধৰণে হৈছিল বুলি মন্তব্য কৰিলেও প্ৰকৃততে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ মাজতে সংস্কৃত নাটকৰ জন্ম হৈছিল।
- ভাসৰ তেৰখন নাটক হ'ল— ১। *মধ্যমব্যায়োগ*, ২। *পঞ্চৰাত্ৰ*, ৩। *দূতবাক্য*, ৪। *দূতঘটোৎকচ*, ৫। *কৰ্ণভাৰ*, ৬। *উৰুভংগ*, ৭। *প্ৰতিমা*, ৮। *অভিষেক*, ৯। *বালচৰিত*, ১০। *প্ৰতিজ্ঞাযৌগন্ধৰায়ণ*, ১১। *স্বপ্নবাসবদত্তা*, ১২। *অবিমাৰক* আৰু ১৩। *চাৰুদত্ত*।

- কালিদাস ৰচিত তিনিখন নাটক হ'ল, যেনে— *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্, বিক্রমোর্বশীয়ম্, মালবিকাগ্নিমিত্রম্*।
- কালিদাসৰ পিছৰ যুগৰ বিভিন্ন নাট্যকাৰৰ নাটকসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে, যেনে— *মৃচ্ছকটিকম্, মুদ্রাৰাক্ষস, মালতীমাধৱ* আদি।

৩.৮ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ (১৯৯২); *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী;* গুৱাহাটী ঃ বুকলেণ্ড।

২) ভাগৱতী, কামাখ্যাচৰণ (২০০৩); *সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি;* গুৱাহাটী ঃ গ্ৰন্থপীঠ।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

৩) Kale, M. R. (Ed.) (1969) : *The Abhijnana Sakuntalama of Kalidasa;* Delhi : MBD et al.

৪) Keith, A. B. (1973) : *A History of Sanskrit Literature*, Delhi : Oxford UP.

৫) Krishnamacharior (2004) : *History of Classical Sanskrit Literature*; Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

৬) Radhakrishnan, C. S. (2005) : *Kalidasa New Perspective*; Delhi : New Bharatiya Book Corporation.

৩.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত নাটকৰ বিকাশ যে তিনিটা ধাৰাৰে হৈছে— সেইবিষয়ে চমুকৈ লিখিব লাগিব।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কালিদাস বিৰচিত *মালবিকাগ্নিমিত্র* নাটকৰ চমু আভাস দিব লাগিব, যেনে— ইয়াৰ অংক, নায়ক, নায়িকা, ইত্যাদিৰ বিষয়ে।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *মৃচ্ছকটিক* নাটকৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখিব লাগিব, যেনে— নাটকৰ কথাবস্তু, নায়ক, নায়িকা, ইত্যাদিৰ বিষয়ে।

৩.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ কালিদাসৰ পূৰ্বযুগৰ নাটকৰ বিষয়ে চমু টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ কালিদাসৰ যুগৰ নাটকৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ নাটকৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

*** ***** ***